

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2018 – Kış / Winter
Sayı/Issue: 42 - Sayfa / Page: 65-88
ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info
Geliş/Received: 17.10.2018
Kabul/Accepted: 13.11.2018
Araştırma Makalesi / Research Article

**AYLA KUTLU'NUN *YEDİNCİ BAYRAK* ROMANINDA
ZORUNLU GÖÇ, GÖÇMENLİK VE MÜBADELE**

***FORCED MIGRATION, MIGRATION AND POPULATION
EXCHANGE IN AYLA KUTLU'S NOVEL YEDİNCİ BAYRAK***

Dr. Öğr. Üyesi Zeki EDİS
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü
zekiedis@hotmail.com

Öz

Göç, tarih boyunca hemen her topluluğun doğrudan ya da dolaylı olarak tecrübe ettiği bir olgudur. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında önemli dönüm noktalarından biri olan Balkan Savaşları, önemli toprak kayıplarının yanı sıra büyük trajedilerin yaşanmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti bu savaşlardan sonra yaklaşık beş yüz yıl boyunca hüküm sürdüğü topraklardan çekilmek zorunda kalmıştır. Bu geri çekiliş neticesinde de Balkan coğrafyasına kök salmış yüz binlerce kişi büyük acılar çekmiş ve büyük oranda göç etmek zorunda kalmıştır. Bu elim hadiseyi gerek o dönemde gerekse de günümüzde ele alan çok sayıda eser bulunmaktadır. Kutlu'nun *Yedinci Bayrak* adlı romanı da bu mihverde kaleme alınmış bir eserdir.

Bu çalışmada Ayla Kutlu'nun *Yedinci Bayrak* adlı romanı, Balkan Savaşı sonrasında gerçekleşen göçün ne şekilde ele alındığının belirlenmesi adına tahlil edilmiştir. Bu nedenle öncelikle Kutlu'nun göç konusunu ne şekilde ele aldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Eserden elde edilen veriler ışığında da zorunlu göç, göçmenlik ve mübadele gibi konular odağa alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ayla Kutlu, *Yedinci Bayrak*, zorunlu göç, göçmenlik, mübadele

Abstract

Migration is a phenomenon that almost every community has experienced directly or indirectly throughout its history. Balkan Wars, one of the most important turning points in the Ottoman Empire, had caused too great tragedies as well as significant land losses. After these wars, the Ottoman Empire had to withdraw from the lands that it had been ruling for nearly five hundred years. As a result of this withdraw, hundreds of thousands of people rooted in the Balkan region suffered a great deal of pain then had to migrate to different places to a great extent. It is possible to encounter so many works that address this incident not only at that time but also at present. Kutlu's novel *The Seventh Flag* is also a work that is written in this context. In this study, Ayla Kutlu's *The Seventh Flag* is analyzed in order to determine how the migration after the Balkan War is handled. For this reason, firstly how Kutlu handled the issue of migration was analysed. In the light of the data obtained from the work, issues such as forced migration, migration and population exchange were taken into consideration.

Keywords: Ayla Kutlu, Seventh Flag, forced migration, migration, population exchange

Giriş

İnsanlık tarihi kadar eski olan göç kavramından bahsedildiğinde “*ilk akla gelen, bireylerin ya da toplumsal kümelerin coğrafi anlamda geçici ya da kalıcı olarak yer değiştirmeleridir*” (Özcan, 2016: 185). Ancak hareketin gerçekleşme nedeni söz konusu olduğunda göçün mahiyetine bağlı olarak yapılacak tanım ve değerlendirmeler de farklılaşır. Nitekim göçün; coğrafi/idari birim değişikliği, göç edilen yerde kalınan süre, bireylerin toplumsal etkileşim sisteminde ortaya çıkan farklılıklar, istemlilik, bireyin göç kararına sebep olan kıstaslar gibi çeşitli boyutları olan bir olgu olduğu söylenmelidir. Bu boyutların tamamını kapsayan bir tanımlama yapan J. J. Mangalam’a göre göç; göçmen olarak adlandırılan bir topluluğun, daha önceden hiyerarşik olarak düzenlenmiş bir değerler seti ya da değerlendirilmiş amaçlar temelinde verdikleri kararlar, etkileşim sistemlerinde değişikliklerle sonuçlanacak şekilde bir coğrafi konumdan diğerine doğru görece sürekli olarak uzaklaşmasıdır. (Özcan, 2016: 186) Ani ve şok edici etkileriyle göçe iştirak eden kitleler üzerinde telafisi mümkün olmayan etkiler bırakan zorunlu göçleri de bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Bilindiği üzere zorunlu göçler, kişilerin veya toplulukların kendi isteklerinden ziyade savaş, sürgün, deprem, kasırga, sel, açlık; din ve ırk ayrımı gibi sebeplerden ötürü gerçekleşen göçlerdir. Zorunlu göçe maruz kalanlar ise “*zorla ya da mecbur kalarak evlerinden veya sürekli yaşamakta oldukları yerlerden, özellikle silahlı çatışmaların etkilerinden, genel olarak şiddet içeren durumlardan, insan hakları ihlallerinden veya doğal ya*

da insan kaynaklı felaketlerden korunmak için, uluslararası kabul görmüş devlet sınırlarını geçmeksizin kaçan ya da bu yerleri terk eden kişi veya bu tip kişilerden oluşan gruplar” (BM, 2005: 1) olarak tanımlamaktadır.

Balkan Savaşlarından kaynaklanan göç hareketleri de gerçekleşme şekli, yayıldığı alan, iştirak eden kişi sayısı, sosyo-kültürel ve psikolojik kırılmalar, toplumsal ve tarihsel boyut gibi özelliklerinden ötürü zorunlu göçe verilebilecek örneklerin başında gelmektedir.

“Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı arifesinde yaklaşık 3 milyon kilometrekarelik toprak parçasının 1.1 milyon kilometrekaresini kaybetmiştir. Bu kayıpların başında Osmanlı Avrupası gelir” (Bilecen, 2012: 59-60). Bu açıdan Balkan Savaşları'nın yaşandığı 1910-1914 yılları arasında Balkan haritası büyük ölçüde yeniden çizildiğini, büyük çapta demografik değişimlerin yaşandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında Türkiye'ye yapılan göçlere ilişkin yapılan çalışmalar, bu göçlerin ortaya ciddi demografik etki ve sonuçlar çıkardığını göstermektedir.

1911 yılı nüfus sayımına göre Balkan coğrafyasının bütünündeki nüfusun %51'i Müslüman'dır. Bu nüfusun 1 milyon 445.179'u (%62) savaş sonunda Türkiye'ye göç ederken 870.114'ü ise geride kalmıştır. İlk etapta geride kalan bu kişilerden 313.922'si Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında (1912-1920) Türkiye göç etmiştir. Bunların yanı sıra 398.849 kişi de 1921-1926 yılları arasında Mübadele Antlaşması ile Türkiye'ye gelmiştir. Bu verilere göre göç etmek üzere topraklarından ayrılanların ancak 812 bin kadarının hayatta kalabildiği ve Türkiye'ye ulaşabildiği, 632.408'inin ise hayatını kaybettiği hesap edilmektedir. Yine dönemin Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyyesi Müdürü Hamdi Bey'in Meclis-i Ayan'da verdiği bilgiye göre, 93 Harbi ve sonrasında Türkiye'ye gelenlerin sayısı 854.870, Meşrutiyet ve Balkan Harbi sonrası gelenler ise 450.000 olarak verilmektedir. Buna göre toplam olarak elden çıkan Osmanlı topraklarındaki Müslüman nüfusun %27'si can vermiştir. (Yıldırım, 2012: 84)

Yüz binlerce kilometrekare toprağın kaybedildiği, yüz binlerce insanın yerinden yurdundan olduğu ve yüz binlercesinin hayatını kaybettiği bu elim hadise sayısal verilerden, demografik hareketlerden veya bir devletin sıradan toprak kayıplarına ilişkin arşiv kayıtlarından müteşekkil tarihi bir vakadan ibaret değildir. Nitekim tam 500 sene boyunca, dağıyla taşıyla, kurduyla kuşuyla, tozuyla toprağıyla yar olmuş Balkanlar'da yaşananlar sinelerde onulmaz bir

yara açmış, kötü ancak birçok derslerin çıkarılacağı bir mirasa, nesiller boyunca aktarılacak bir bilince kapı aralamıştır. Sadece bu göçü yaşayanların torunlarının değil göçle ilgisi olsun ya da olmasın toplumun önemli bir çoğunluğunun yanı sıra çok sayıda sanatçı da bu şuuru uhdelere almışlardır. Kutlunun bu bağlamda ele aldığı *Yedinci Bayrak*, Balkan göçünü bütün boyutlarıyla ortaya koyan, Bosna'dan başlayarak İzmir'e kadar uzanan hazin bir göç hikâyesidir.

Balkan Coğrafyasında Talihsiz ve Tamiri İmkânsız Bir Kırılma: Balkan Göçünü Ortaya Çıkaran Tarihi, Siyasi ve Toplumsal Süreçler

Kutlu'ya göre Balkanlarda yaşanan göç, sadece Osmanlı'nın yaşadığı toprak kayıpları veya askeri açıdan geri kalmışlığıyla açıklanamayacak kadar karmaşık ve çok boyutludur. Zira Kutlu bu eserinde Balkanlarda yaşanan kırılmanın sebeplerini ortaya koymaya çalışırken siyasi, askeri, ekonomik, toplumsal, kültürel ve tarihsel pek çok hususa dikkat çekmiştir. Bu bağlamda Kutlu yaşanan göç hadisesinin tam anlamıyla anlaşılabilmesi için öncelikle Osmanlı, Rusya, Avusturya Macaristan, Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, İngiltere, Fransa ekseninde gelişen devrin atmosferine ve siyasal/tarihsel ortama dikkat çeker. Buna göre Balkanlarda görülen iç karışıklığın ve sorunların en önemli paydaşlarından biri Balkanlarda önemli bir etki alanı sahip olan Rusya'dır. Rusya birleşip büyüdükçe batıya uzanmak, öte yandan Karadeniz üstünden sıcak denizlere inmek konusunda günden güne daha yoğun heves ve zorunluluk duyar. Bu süreçte soluk aldırılmayan Osmanlı, Balkanlar'da oluşturduğu vatanı, kanlı isyanları izleyen kanlı savaşlarla gitgide büyüyen parçalar halinde yitirmektedir. Bulgarların, Sırların, Yunanların büyük koruyucusu Rusya, saldırmak, karıştırmak, huzuru yok etmek için elinden geleni ardına koymamaktadır. Osmanlı'nın zararına, ortalığı en çok karıştıranların başında da Rusların ırkdaşları Sırlar gelir. *“Kan dökücü Slavlar..! Sıkışmış oldukları dünyaları içinde duydukları hıncı Osmanlı'ya yönelterek ona bedel ödetmek istiyorlardı. Ülkenin sahibi Osmanlı değilmiş gibi, her gün olay çıkarıyor, nerede yaşıyorlarsa orada huzuru yok ediyorlardı.”* (s. 51)

Kutlu'ya göre büyük devletlerin kendi çıkarları için koruyup kolladıkları Balkan ulusları, yüz yıllardır bekledikleri avantajı elde etmişlerdir. Bu nedenle Osmanlı'nın Balkan coğrafyasından tamamen atılması, köklerinin kazınması için her türlü yöntem başvuran ve süreci en başından beri planlayan batılı devletler, kültürel, tarihsel ve toplumsal ayrışmanın gerçekleştirilebilmesi için eğitimin ulus bilinci oluşturma rolüne çok önem vermişlerdir. Örneğin Sırp ve Bulgarlar,

Osmanlı eğitim sistemine alternatif olarak kendi tarihini, kültürünü, toplumsal yapısını, ideallerini okullarında okutarak zamanın gerektirdiği teknik ve fen okulları yoluyla yetişmiş kuşakların birikimlerini büyütmektedir. Toplumsal bilinci yükseltilen genç ve eğitilmiş uluslar, bağlı oldukları Osmanlı ile karşılaştırılmayacak kadar uyanmıştır. Yükselen bu uluslar gelişmiş toplumlar tarafından daha koruyucu bir yaklaşımla kabul görür. Böylece, büyük devletlerin kayıtsız şartsız koruması altında olduklarının bilincindeki “*Sırlar batı ve güneye; Bulgarlar ise güneye, hatta Ege Denizine yayılma davasındaydılar. ‘Yarın! Yarın bağımsız ve büyük Bulgaristan!’ diye umutlanıyorlardı.*” (s.173)

Kutlu, Batılı devletlerin verdiği destek sayesinde hâkimiyetini kazanalı elli yıl olan Yunanistan’ın diğer Balkan devletlerine örnek teşkil ettiğini belirtir. Ona göre diğer Balkan devletleri de Yunanistan gibi tarihi ideallerine ulaşmak amacıyla durmadan isyan çıkarmakta, iç karışıklığı arttırmakta, ellerine geçen her fırsatı değerlendirmektedir. Örneğin Osmanlı’nın Rusya ile savaşmasını fırsat bilen Nemçe (Avusturya) Bosna’yı işgal eder. Esere göre Nemçe, topraklarının yakınında yaşayan vatandaşlarına da yansıyan çatışmalar yüzünden huzursuz olduğunu, bu durumun katlanılır olmaktan çıktığını defalarca Osmanlı’ya iletmiştir. Ancak devlet, Bosna vilayetinde çıkan isyanlara bir türlü kalıcı çözüm bulamaz. Aslında bu durum, tamamen bahanedir. Zira çıkan karışıklıkların Batılı güçlerce çıkarıldığı ve Balkan devletlerinin de bu durumu körüklediği herkes tarafından bilinmektedir. Rumeli ne kadar Osmanlı’nın yumuşak karnı olsa da, ülkesinin batısından ve doğusundan sarkan Rus güçleriyle savaşırken, Nemçelilere yönelik yeni bir cephe açmayacağı bilindiği için bu işgal gerçekleşmiştir. Devlet-i Âliyye’nin Bosna Hersek için yapabildiği tek şey zayıf karşı çıkışlardan ibaret kalır. Devletin başı, İstanbul’un sınırlarına dayanmış Rus, Bulgar, Sırp güçleriyle beladadır. Bu yüzden hükümet o topraklar ve insanların imdat çağrılarına cevap veremez. Beş yüz yıllık Osmanlı şehirleri, köyleri ve tüm arazi kendi talihlerine ve işgalcilerin insafına bırakılır. Sonuç olarak da “*son yıllarda Alman Kayzerinin ‘Doğuya Doğru’ politikasında dışarıda bıraktığı Bosna, Ruslarla anlaşan Avusturya Macaristan İmparatorluğuna bu düşük maliyetli ilhak ile kolay bir toprak ve insan gücü olarak katılmıştır.*” (s.92)

Yazara göre Avusturya’nın Bosna’yı işgal etme planları bir günlük hadise veya bir anda alınmış bir karar ile gerçekleşmemiştir. Nemçe, son yıllarda zaten okullar açarak ucuz ticari mallarını piyasaya sürerek Osmanlı’da hiçbir zaman üretilmemiş sanayi ürünlerini yollayarak kendine bağlı zenginler, yandaşlar yaratmıştır.

Üstelik Herseklilerin sık sık tekrarlanan isyanlarını, yalnızca ağır cezalandırma yöntemini kullanan Osmanlı, ne doğru dürüst bastırabilmiştir ne de halkın gönlünü almayı bilmiştir. Bu süreğen acz yanında, öfkeli ve kanlı bastırma çalışmaları, hiçbir ciddi düzeltme çabası göstermeyen Osmanlı'ya karşı yüzyıllarla biriken kızgınlığı doruğa çıkarmıştır. Osmanlı toprak sahipleri de aşırı sertlikleriyle halkı canından bezdirmiştir. Vidin'de de İşkodra'da da Filibe'de de Niş'te de durum aynıdır. “*Öfkeli ve sabırsızdılar, cahildiler, değişmelerin farkında değildiler. Üstelik kendilerini beğenmiştiler.*” (s.92) Burada Osmanlı yönetimine ciddi eleştiriler yönelten Kutlu, ortaya çıkan tabloda basiretsiz yöneticilerin de en az kötü emelleri olan devletler kadar suçlu olduğunu belirtir. Yönetim anlamındaki yanlışlıklar öylesine derinleşir ki yüzlerce yıldan beri Osmanlı sarayına nice komutan ve idareci veren Arnavutlar bile küstürülmüştür. Berlin Barış Antlaşması'nda mağdur edildiğine inanan bu ulusun Osmanlı topraklarından büyük parçalar koparılıp Hıristiyan ırklara verilirken, doğal sınırlara ulaşma istekleri dikkate alınmaz. İsteklerinin görmezden gelinmesi yetmezmiş gibi önemli limanlarının zorla alınıp Karadağ'a verilmesi ise bardağı taşıran damla olur. Nitekim dışarıdan gelen Arnavutlarla şehrin ahalisinden olan ırkdaşları birleşip devletin resmi binalarına, karakollara, okullara, askeri binalara el koyarak Üsküp'ü işgal ederler.

Seferberliğin ilan edilmesinden önceki sürece dikkat çeken Kutlu, Balkan ulusları ayrı ayrı gösterdikleri çabalar neticesinde bazı emellerini gerçekleştirdiklerini ancak yüzyıllardır sürüp giden toprak ve nüfus tartışmalarının Osmanlı'ya karşı açılacak ortak bir savaş ilanı ile sonuca bağlanabileceğine dair güçlü bir inanın olduğunu ifade eder. Batılı ülkelerden aldıkları sonsuz desteğe güvenen Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan bu çerçevede anlaşarak Eylül 1912'de seferberlik ilan ederler. Planları basittir. “*Rumeli'deki sınırlarının hemen hemen dört bir yanını çevreleyen Balkan savaş güçleri Osmanlı'nın yüzlerce yıl süren hâkimiyetini sona erdirecek. Türkleri Rumeli'nden atacaktı.*” (s.326)

Kutlu bu çerçevede savaş sürecinde yaşananlara da tarihsel gerçeklikler ışığında yer verir. Seferberlik ilanından kısa bir süre sonra savaş patlak verir ve her cepheden hızla başlayan saldırılar Osmanlı ordusunu kısa bir sürede darmadağın eder. Bu konuda yapılan çalışmalar da Kutlu'nun ifadelerini desteklemektedir. Zira “*İki safhada sonuçlanan ve Osmanlı Devleti açısından bozgun olarak nitelendirilen Balkan Savaşları sonunda yayınlanan geçici istatistiklere göre, Balkan devletlerinden Bulgaristan 84.000 kişi, Sırbistan 22.000, Yunanistan 11.000 ve Karadağ 6.000 kişi asker*

zayıyatı vermişlerdir. W. M. Sloane'ye göre, Sırbistan 71.000, Karadağ 11.200, Yunanistan 68.000, Bulgaristan 156.000, Türkiye ise 150.000 ölü ve yaralı vermişlerdir” (Halaçoğlu, 2002: 543).

Kutlu'ya göre Osmanlı'nın mağlup olacağını ilk göstergesi sevk ve idareye ilişkin olanlarla, destek hizmetlerinin uyum içinde yürütmesine ilişkin planlarının üst düzey komutanlara ve diğer görevlilere ulaştırılamamış olmasıdır. Bunun yanı sıra Kutlu, savaşın kaybedilmesinin nedenlerini sıralarken dikkat çekici tespitlerde bulunur. Buna göre *“kolorduların ihtiyaçları olan silah, malzeme, barınak, yiyecek, giyecek depolarda kalıyor, ulaştırılamıyordu. Emir ve planlar kasalarda kilitliydi. Haberleşme durmuştu. Çoklu saldırgan güçlere karşı savaşa sürülen ordular desteksiz, malzemesiz, habersiz ortamlardaydılar. Donatma etkinlikleri gerçekleşmiyor, asker beslenemiyor, malzeme açığı çekiliyor, hızla artan moralsizlik tüm savaş cephelerine yayılıyor, ordu yöneticileri düş gücünün ötesinde fütura düşüyor, savaşı teslim, savaşı ric'at yayılıyordu.” (s.327)*

Kanla sulanarak sahip olunmuş Rumeli toprakları üstünde tarihsel hak sahibi oldukları inancındaki eski Osmanlı reayası Slav Katolikleri (Karadağ), Slav Ortodoksları (Sırp), Bulgar Slavları (Ortodoks), Rum Ortodokslar (Yunanlılar) ve yirminci yüzyılın başından beri isyanlarını sıklaştırıp yayan Kuzey Arnavutluk Hıristiyanları (Katolik ve Ortodoks) İstanbul sınırlarına göz dikmiş, Türkleri Avrupa'dan atmaya and içmişlerdir. New York Times'ın 3 Ekim 1912 tarihli haberinde de bu duruma yer verilerek Türkiye ile savaşma ihtimaline karşılık dört küçük devlet yani, Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ'ın silahlandığı ve toplam 13,5 milyon nüfusa sahip olan bu ülkelerin 1 milyon askeri savaş alanına sürmeye hazır oldukları belirtilmiştir. (akt. Yavuz, 2013: 153)

Kutlu'ya göre Rumeli'de sürmekte olan bu çok cepheli savaşların özelliği, çok masraf yapmış ama onları güce dönüştürmekte hataları olan yılgın bir savaş gücünün iflas etmesidir. Orduyu yenileştirip güçlendirmek için harcanan onca çabaya karşın, moral değerlerden yoksun ve teknoloji kullanımında başarısız savaş gücü en büyük yenilgilerden birini yaşamıştır. *“Halk, yurt bildiği yerden kopuyor, kuvvetler arasındaki iletişimsizlik planların uygulanmasını engelliyor, asker korkuyor, komutanlar şehirler harap olmasın diye savaşmadan teslim oluyorlardı. İmparatorluğun çökmesi artık kader sayılmaktaydı.” (s.340)* Bütün bu gelişmelerin neticesinde de Rumeli'nin Müslümanları can derdine düşüklerinden yurtlarından kopmaktan başka çareleri kalmaz.

Bir Protagonistin Bitmeyen Çilesi: Hasret'in Göçle İmtihanı

Evin tek çocuğu olan Hasret annesi hasta olduğu için küçük yaşlardan itibaren babasıyla değirmene gitmek zorunda kalır. Bu nedenle oldukça zor bir çocukluk dönemi geçirir. Hasret anne ve babasının yaşadığı geçimsizlik yüzünden okula dahi gönderilmemiştir. Dışarıda bir dünyanın var olduğunu bilmesine karşın oralandaki yaşamdan habersiz büyür. Genç kız olmasına rağmen köye bile gitmemiştir. Onun için hayat, ev, çayırılık ve değirmenden ibarettir. Bu yüzden kendi küçük evrenindeki en küçük hareketleri, yaşamları, değişimleri önemser. Bütün otları ve onların tadını bilir. Yalnızlığın insanın içini oyan karamsarlığını, kendi kendine konuşmayı, kendine hikâyeler, meseller, masallar anlatmayı... Annelerin evde suskun, ninelerin çok konuşan kadınlar olduğunu... Kendi kendine öğrenmiştir.

Hasret daha o çocukluk çağlarında, gün içinde annesinin vızıldayarak iletlediği isteklerini yerine getirmekten bıkip dışarı kaçtığında, değirmene zaman zaman analarıyla, bacılarıyla gelen kız-erkek çocuklara rastlar. Çiftlikler, köyler, kasabalar... Hocalar, medreseler, tekkeler... Her ırktan ve dinden köylüler, ırgatlar, korucular... Biraz daha uzak duran askerler, tahsildarlar, emanetçiler, öşürçüler... Dış dünyadan gelen bu kişilerin bir birlerini sevmediğini fark ettiğinde de şaşırır. Zira toplumu oluşturan ve yüz yıllardır birlikte yaşamayı becermiş kişilerin aralarındaki bağların zayıfladığını çocuk olmasına rağmen hissedebilmiştir. Kan, toprak ve hak davaları artmış; Müslüman'a da reayaya da zorluk çıkaran idareciler çoğalmıştır. Kendilerini düşünen, haksızlık yapmaktan çekinmeyen zenginler, inatçı ve tutucu dindarlar, içleri nefret dolu soylular toplumda daha çok söz sahibi olmuştur.

Çocukluk yılları kötü birer anı olarak hafızasına kazınan bu hadiselerin gölgesinde geçen Hasret, babasının değirmene yardımcı olarak aldığı Ali Sabir'le evleneli 14 yıl olmasına karşın yaşadığı yerin atmosferinde olumlu hiçbir düzelme olmamıştır. Eskiden babasından işittiklerini artık kocasından duymaktadır. Hasret, artık çocukları olduğundan bütün kalbiyle kocasının biraz olsun umut vermesini ister ama tablo çok iç açıcı değildir. Hasret'in on üç-on dört yaşına kadar habersiz kaldığı, hâlâ da yüz yüze gelip koşullarını anlamayı başaramadığı dış dünya, Hasret için bilinmezliklerle dolu korkutucu bir alandır.

Bunaliyordu Hasret kocasının anlattıklarından. Kocasını çalışırken de, konuşurken de sınır çizmeyi aklına getirmeyen, bir tür vecd hali ile yaşayan insanlardandır. Cumaları camiden çıkıp çarşığı

dolaştığında, basılan çiftliklerden, yakılan köylerden, savaşın kötü gidişinden, öldürülenlerden yürek yakan haberler getirir.

Hasret hayatlarının usul bir dere gibi akacağını düşlemiştir ancak kocasının anlattıklarından ötürü yüreği daralmaktadır. Önceleri kendisi dış dünyadan tamamen bihaber olduğu için kocasının yalnız kendisini değil, on ikisindeki kızını ve daha okula bile başlamamış oğlunu bu karamsarlığıyla esir aldığını düşünür. Ancak yıllar sonra onun anlattıklarının doğruluğunu sürekli acılar çekerken kabullenecek, kocasının güçsüz bir kadına anlattıklarının o yüzden boşa gittiğini düşünecektir. *“Hasret. Büyük şeyler beklemeyen bir aciz kuldu kendisi. Üç-beş yıl içinde kızını evlendirmesi gereken bir anneydi. Bunu yaşamının merkezine yerleştirmek istiyordu. Ona neydi Hersekli ırgatların isyanından? Kızının ardından gelen en büyük beklentisi, oğluna iyi bir eğitim sağlamaktı. Her iki sorun da çözüldüğünde, aile kaçınılmaz biçimde rahatladığında bu kez ayrılıkları yaşayacak, ara sıra bir araya geldiklerinde bu durumu ödül sayacaklardı.”* (s. 55)

Hasret'in küçük hayalleri olmasına karşın homurdanan ve öfkesini bileyen bir dev gibi büyüyen düşmanlıklar, bütün Balkan halklarının yüreklerinde yanan hürriyet ateşi iyice harlanır. Saraybosna bir gece ansızın işgal edilir.

İşgalin ilk günlerinde Osmanlılar sessiz, şaşkın ve hareketsiz bir şekilde evlere kapanır. Halk Osmanlının evlâd-ı fâtihanın yurt kıldığı bu yerleri düşman eline bırakmayacağı, mutlaka bir çare bulacağına yürekte inanır. Ancak günlerce beklenen yardım bir türlü ulaşmamış, *“tuğun yerine Nemçe bayrağı çekilmiş, Osmanlı Müslümanlarının hakları ve toplumdaki yerleri bir anda değişmiştir.”* (s.94) Bu nedenle Müslümanlar çaresiz bir şekilde Saraybosna'dan ayrılmaya başlar.

Göçün ilk durağı Üsküp'tür. Hasret, kocası Ali Sabir, kızı Sacide ve oğlu Alemdar çileli bir yolculuğa çıkar. Bu acı ve hüznü dolu, hastalık başlangıcı gibi gelen baş dönmesinin ardından gitgide bedenlerini ve ince yerlerini titreten anılara dalıp onları delik deşik eden bir yolculuktur. *“Hasret, içini dolduran ağlama isteğiyle dünyada yapayalnız kaldığını düşündü. Çünkü bu gibi şeylerin olduğu dünya başka bir yerdi. İnsanın içini oyan bir yalnızlıktı bu. Şu anda ne toprağı, ne evi vardı. Göç yoluna düşmenin çok ağır veren bir hastalığa tutulmaktan farkı yoktu.”* (s.77) Ancak Ali Sabir çocukların yanında zayıflık göstermemesi gerektiğini sıkı sıkı tembihlediği için içinde büyümekte olan o, köklerinden artık koştugu duygusu, ikide bir dalgalar halinde çarpıp içini acıtsa da ağlama isteğine engel olur. Başta çocuklar olmak üzere hepsi yorgundur. Direnme güçleri, doğup yetiştikleri, bütünleştikleri yurtlarından hiç ummadıkları bir zamanda

kopmaları yüzünden yıkılmıştır. Çevrelerini zaman zaman algılasalar da, çoğu kez, kapkara bir sisin içinde belirsiz bir yere sürüklendiklerini zannederler. “Arabanın arka tekerleğinin dibine oturmuştu Hasret; güneşin çekilmesinden beri üstüne çullanan sıla acısını bastırmaya çalışıyordu. (...) Öyle bir geçiş ânıydı ki bu, iki şehir birbirinin içindeymiş de kendisi, birinden ayrılıp öbürüne ulaşmamış, arada bekliyormuş gibi bir masalsi tedirginliği yaşıyordu. Demek göçmen olmak, yaşadığın yerden kopmamakla, yaşayacağın yeri tanyamamaktan oluşan zihin bulanıklığıydı. Bütün o çileli yolculuk sırasında Hasret’in kafası hep böyle çalışmış; köyler, yollar, ormanlar birbirine girmişti.” (s.79)

Hasret’in başına yaşayarak öğrendiği o “göçmen aklı” denen “mekânların karışıp tekleşmesi ve birbirlerinden ayıramama hali” sık sık gelir. Belleğinde, sanki yalnızca dalgın ve durgun bir anı yumağı vardır. Eskiye ve yeniye ayırmakta zorlanır. Zaman zaman uyanık da olsa kendini çocuk, babasını sağ zanneder. Bazen de belleği Nemçelilerin saldırısının ardından yurtlarından kopuşun, çocukluğunda olup bitmiş bir olay olduğunu düşünecek kadar zamanın gerisine akmış anılarla karışır. Oysa Bosna’da Üsküp’e göç edeli yıllar olmuştur.

Hasret her sabah, yatağından kalkmadan “Allahım, insanın evini, işini yok eden, gücünü yutan, ümitlerini tuzla buz eden göçü bana bir daha yaşatma!” (s.86) diye dua eder. Ancak Üsküp’ün atmosferi tedirginlik verecek derecede gergindir. Zira Üsküp’ün hareketli çarşılarındaki Müslüman ahali dükkânlarını çoktan kapatmaya başlamış, özel ürünlerin adlarıyla anılan alışveriş hanlarının cümle kapılarının üstlerine kilitler vurulmuştur. Üsküp’te hayat her geçen gün daha da solarken Hasret, sabahları dayak yemiş gibi uyanır ve uzun süre yataktan çıkmak istemez. Düşman, kader ile birleşmiş alıcı kuş gibi tepelerinde dolanmaktadır.

Olaylar öyle hızlı gelişir ki, yalnız Ali Sabir’in işini, ev yaşamını yerinden oynatmakla kalmaz hayatlarının da sarp bir uçurumun başında her an yok olmaya yakın olduğunu öğretir. Üsküp’le birlikte, yakın şehir, kasaba ve köyler hiç beklenmeyen bir saldırıyı yaşamak zorunda kalır. Üsküp halkının başına gelenler, hayatı ve hayata duyulan güveni tümünden değiştirir. Halk, şehre trenlerle gelen işgalcileri gördüğünde gözlerine inanamaz. Üsküp’e saldıran ve şehri ele geçiren Arnavutlar, tıpkı gâvurlardan gördükleri gibi bir istilacı olarak halkı zora sokacak her türlü baskı ve tehdidi sergiler.

Rumeli’de artık her millet düşmana dönüşmüştü. “Kıyıları boğan deniz dalgaları gibi geliyor, yaşama haklarını ve onurlarını

ellerinden alıyorlardı. Fazla bir zaman yoktu. Tuğ yine eğiliyordu. Yere düşmeyeceği, indirilemeyeceği bir yere gitmeleri şarttı. En kısa sürede... Nasılsa satıp savması gereken şeyleri hemen hemen kalmamıştı. Tüm çıkışların yasak olduğu bu şehirden çıkmanın yolunu bulacaktı. Yabancı bir bayrağa dayanamazdı: Zehirlenirdi onun dalgasından.” s.241

Üsküp’ü işgal etmeden çok önce taşkınlık yapmaya başlayan Arnavut gençlerinden biri (Kazım) Hasret’in kızına göz koymuştur. İşgalin gerçekleşmesiyle birlikte emellerine ulaşmak isteyen Kazım, yolundaki tek engeli ortadan kaldırmak için Ali Sabir’i öldürür. Üsküp’te karşı karşıya kalacakları tehlikelerden korunmak için göç hazırlığı yapan aile, Ali Sabir’in zamansız ölümüyle yapayalnız kalır. Ancak Hasret, henüz on dördünde olan kızının sarhoş bir katilin kapatması olarak yitip gitmesi, oğlunun sağda solda telef olması ihtimali yüzünden acısını bile yaşayamaz.

Kocasının en yakın arkadaşı Mesut Çavuş’un zabıt oğlu (Feridun) onları önce Manastır’a daha sonrada Selanik’e götürerek bu cendereden kurtarmak ister. Ancak işgal altındaki Üsküp’ten çıkışın tek yolu olarak kızı Sacide’nin Feridun ile nikâhının kıyılması gerektiği sonucuna varılır.

Hasret, ailesiyle birlikte üç yıl kaldıkları Üsküp’ten kocasını kaybetmiş, kolu kanadı budanmış olarak ayrılır. Bu sebeple zorunlu-geçici bir durak olarak gittikleri Manastır ona hiç heyecan vermez. Feridun sayesinde önünde bir yol açılmıştır. Kaçışına rahatlık denebilirse rahatlık sağlayan bir yol. “Gözlerini kapatıyor, zamanda ve mekânda istediği hızda ve yerde anılarının ardından dolaşıyordu. İki yavrusu iki kanadı gibiydi: Birden iki yanına geçiveriyorlardı. Konuşmuyor, soru sormuyorlardı. Zaman zaman birinden biri derinden iç çekiyordu. Uçabilme gücünü kazanmış, göç mevsimini bekleyen genç kuşlardı onlar. Sürünün başına geçecek olan anneleriymiş gibi onun ansızın kanat çırpmaya başlamasını bekliyorlardı. Keşke öyle bir gücü olsa Hasret’in. Gündelik hayata dönme komutunu vermesi gerektiğini düşünüyordu. En güvenmediği kendisiydi. Bir türlü düzen kuramıyordu.” s.268

Manastır’da geçirdikleri süreden sonra yine Feridun aracılığıyla ilk fırsatta ailesiyle birlikte Selanik’e geçen Hasret, kocasını Üsküp mezarlığında bir başına bırakıp mezarına ikinci bir tas su olsun dökmeye fırsat bulamadan ayrıldığı günün üzerinden tam 30 yıl geçmiştir. Sacide evlenmiş kızı evlilik yaşına gelmiştir. Selanik Tramvay İdaresinde çalışan Alemdar iyi bir kız ile evlenmiş üç de erkek çocuğu olmuştur. Hasret, çocuk ve torunları sayesinde hayata tutunmayı başarmış Selanik’i yeni vatanları olarak benimsemiştir.

Artık iyice yaşlandığı için göç etmek zorunda kalmadan yaşamının bu topraklarda sona ereceğine, hiç olmazsa kendi mezarının da kocasının yattığı bir coğrafyada olacağına inanır. Ancak torunu ile gelinini koleradan kaybettiği yetmezmiş gibi ülkede cereyan eden hadiseler 31 Mart Vakası ile neticelenmiş, yıllarca sürececek bir iç karışıklığın da fitilini ateşlemiştir. İsyanlar, çeteler, baskınlar, hırsızlıklar, kaçakçılıklar, yağmalar, basiretsizlikler, yoksulluklar hepsi vak'a-i âdiyeden görülen adaletsizlikler; sıradan insanların canını, malını, geleceğini yakarken yeni oluşan yönetim hiçbir şeyi değiştiremez. Bu gelişmelerden ötürü Selanik'ten göç edilir.

Sultan Abdülhamit'in Selanik'ten kaçırıldığını öğrenen halkta oluşan panikle birlikte hemen yollara düşmek zorunda kalan Hasret, *"Ben de... Ben de... Bilmediğim bir tuğun altında... Ölüp gidiyorum."* (s.338) diyerek bu son göçü kaldıramayacağını belirtir. Zira aradan geçen üç haftaya yakın sürede Hasret iyice zayıflamış, adeta iskelete dönmüştür. Göç yoluna düşenler hâlâ düşlerle avunurken azı görünen, çoğu ta nerelere kadar süreceği belli olmayan yollarının Edirne'de biteceğine inanmaktadır. *"Göç tüm büyük fırtınalar gibi küçük dalgalar halinde başlayıp, daha sonraları onlarca yol bulup rüzgâr gibi, doğuya doğru fırtına gibi yükseldi. Dağların, ormanların, ovaların, suların ardında bekleyen Dersaadet'e kadar uzan insan dalgaları giderek büyüyordu. Osmanlı bu kadar büyük yenilgi yaşamış mıydı, yahut bir başka ülke?..."* (s.339)

Bin bir zahmet ile Osmanlı'ya başkentlik etmiş kutlu kente Edirne'ye son bir umutla yönelen göçmenler Edirne'ye yaklaştıklarında büyük bir hayal kırıklığı daha yaşar. Zira şehir Bulgar ordusunun kuşatması altındadır. Üstelik kırk bin Sırp askeri onlara yardıma gelmiştir. Kuşatma yüzünden Edirne'nin soluğu kesilmiştir. Yiyeceği, yakacağı; can ve kurtuluş güvencesi yoktur. Kış inanılmayacak kadar soğuk geçerken her şey donmuştur. Otlar, kökler, ağaç kabukları, taze dallar bile aç Edirneliler tarafından tüketilmiştir. Şehir kuşatma altında, açlıktan ölmenin sınırındaki halkıyla, Hasret'in ve tüm göçmenlerin umutlarının kırılmasına neden olur. Böylece Edirne, Hasret'in bayrağını yitirdikten sonra göç etmek zorunluluğunu duyduğu dördüncü şehir olur.

Gerçekte bu göç kervanı yollarda canını veren birçok yaşlı için nereye kadar süreceği belli olmayan nafîle bir zahmettir. Ancak Hasret gibi diğer göçmenlerin dayanmak zorunda kaldıkları bin bir zorluk içinde tek beklentileri, güvenli ata toprağına kadar aşılacak yollardır. Trakya'nın korkunç soğuğu, öldürmeye acıkmış gibi saldırgan Bulgar askerlerine rağmen ölmeyecek kadar şanslı olanlar

ise savaşın evsiz barsız bıraktığı insanlardan oluşan sefalet ırmağı gibi Osmanlı topraklarından başşehre sel gibi akar.

Göçmen kabilelerinin ve savaş artığı askerlerin taşıdıkları hastalıklar ve acı içindeki kaçışların sona erdiği düşündükleri esnada İstanbul halkı onları anlayış ve yardım bekleyen mazlumlar olarak değil; kolera ve tifüs taşıyan insan döküntüleri olarak görür. Bu yüzden üç yüz, beş yüz yıllık yurtlarını bırakıp kaçan “*döküntüler ve ardullar yenilginin acısını*” (s.361) herkesten daha fazla yaşamaktadır.

Başlarını sokacak bir damları olmayan göçmenler, hayatlarına bir düzen verememiş onlarca aileyle birlikte cami ve cami avlularına doluşur. Kendilerini ‘Haneberduşlar’ diye adlandırdıklarından ötürü şehir halkına kızgındırlar. Zaman zaman ilişkiler yumuşasa bile hırsızlık, kavgalardan ötürü İstanbul halkı savaş artıklarının neden olduğu rahatsızlıklardan bıkmış usanmıştır. Şehirde ne temizlik, ne sükûnet, ne de rahat kalmıştır. Belirsizlik ve çaresizliğin pençesinde kıvrandıkları, kaosun hâkin olduğu bir zamanda alınan mübadele kararı, her ne kadar yeniden göç anlamına gelse de göçmenler için bir kurtuluş yolu olur. Hasret de ailesiyle birlikte Selanik’teki topraklarına karşılık İzmir’e gönderilir.

Göçün Neden Olduğu Kayıp ve Yıkımlar

Yedinci Bayrak’tan önceki romanlarında da göç konusuna zaman zaman değinen Kutlu, bu sosyolojik olgunun neden olduğu kayıp ve yıkımları çarpıcı bir dille ortaya koymuştur. Göç söz konusu olduğunda pek çok nitelermeye başvuran yazar, bu romanında göçü, azgın bir sele dönüşerek yaşamı önüne katan, her şeyi silip süpüren belalı yağmurlara benzetmiştir. Kutlu’ya göre Osmanlı o seli on dokuzuncu yüzyılda yaşamıştır. Zira yerel çete ve komita saldırıları, isyanlar ve ardından gelen düzenli ordularla Osmanlı’nın batıdaki bedenini yok etmekte yönelik çabalar sonucunu vermiş kanla sulanarak yerleşilen Balkan coğrafyası Türk insanı için güvenli yurt olmaktan çıkmıştır. İsyandar, saldırılar ve savaşlar, yoksul, sahipsiz kalmış Türk halkını önüne katıp, öteleyebildiği kadar öteye sürerken göçün yaşamsal zorluğunu ve ayrılığın acısını öldürölme korkusuyla birlikte bir hükümlü lalesi gibi boyunlarında taşıyanlar gittikçe daha uzaklardan kopup, daha aç, daha yoksul, daha umutsuz biçimde Osmanlı sınırlarına saçılmışlardır. Hiçbir beklentileri kalmayan bu masum insanlar için kaçmak, içgüdüsel bir eylemden ibarettir ve yaşıyor olmak da yol kenarına düşüp orada kalmamış olmaktır.

Çıkan her isyan, yapılan her savaş, imzalanan her antlaşma Osmanlı’nın daha da küçölmesine ve göç kervanına katılanların önü alınamayacak şekilde artmasına neden olur. Bunun yanı sıra göç seli

tarafından süpürülen bu topraklarda Osmanlı uyruğu olmak, tehlikeli yaşam ortamında bulunmak anlamına gelir. Ölüm, ikinci sınıf sayılma ve aşağılama; yalnız göç edenlere değil, çocuklarının ve sonraki kuşakların kaderine yazılmıştır.

Kutlu'ya göre göçün gerçeklik algısı üzerinde büyük etkileri bulunur. Özellikle planlı olmayan, apar topar yapılmak zorunda kalınan göçlerde bireyler ilk etapta bir şok durumu yaşadıklarından içinde buldukları durumu yadsıma yoluna giderler. Bu nedenle ilk dalga esnasında hayatta kalabilecek kadar şanslı olup hadisenin şiddetle cereyan ettiği yerden uzaklaşmayı başarabilenler ilk yıkımı hayal âlemlerinde yaşarlar. Nesiller boyunca bir toprak parçasına tutunan bireylerin geleceğe dair tasavvurları bir anda yok olur. Örneğin Bosna'nın işgal edildiğini anlar anlamaz ailesiyle birlikte göç eden Hasret, hayatlarının bir daha eski haline dönemeyeceğinin farkındadır. Kızını telli duvaklı gelin edemeyeceğini, oğlunun okula gidemeyeceğini bilir. *“Çocuklarının da yenilen ülkelerin bahtsız insanlarına dönüştüklerini biliyor; içi bunu öyle sert biçimde reddediyor ki. Öyle ülkelerde babalar çocukları küçükken ölür. Geride kalan her birey için daima erken sorumluluklar başlar. Bu yüzden hem çocukluklarını yaşayamazlar, hem de korumadan yoksun, yaşam olanakları bakımından yoksul kalırlar.”* (s.253) Nitekim Hasret'in bu korkularında ne kadar haklı olduğu kısa sürede anlaşılır. İlk isyandan kaçmayı ve ailesini bir arada tutmayı başaran Hasret, Üsküp'ün işgal edilmesiyle kocasını kaybeder. Üstelik bu öyle bir kayıptır ki geride kalanların beklenmedik ölümün külfetini yaşamları boyunca omuzlarında taşımasına neden olur. Göç esnasında yaşanan kayıplar, görülen ölümler olağanlaşarak şuur haline dönüşür ve muhatabına kabullenmekten başka çıkar yol bırakmaz. Geride kalanlar gidenin ruhunun huzura kavuştuğunu düşünmez. Nitekim yangın yerine dönen bir coğrafyada çocuklarıyla kadın başına kalan Hasret de bu duruma işaret ederek kocasının gözünün arkada kaldığını hisseder:

“Ne kadar kolay kabullendik Ali Sabir'in ölümünü. Bir ibrik suyla ıslattığımız toprağının başında durup ruhunun yangını söndürüp huzura kavuşturduğumuzu sanıyoruz. Ben sanmıyorum. İsyanim büyüdüğüce büyüyor. Onun çocuklarını da, kemiklerini de korumakla yükümlüyüm. Kocam, kemiklerinin bile yâd ellerde kalmasına izin vermememi, tuğun ardında kalırsa ruhunun azap çekeceğini söylerdi hep. Ben o kemikleri nerelere, nasıl taşıyacağım?” (s. 255)

Üsküp'ten kaçarak Selanik'e göç eden Hasret, henüz kocasının yokluğunu kabullenmemişken bu sefer kolera salgını yüzünden gelinini ve torununu toprağa verir. Biri yatsı ezanı

okunurken, öbürü ertesi sabah güneş doğmadan ölen ana oğlun başında bekleyen Hasret, yaşadığı acı ve yıkımı tarif edemez. Sonuçta “sıralı ölüm kabul edilebilir ama sırayı atlayıp genç yaşta gidenler insana ağır bir suçluluk duygusu yükliyorlardı.” (s. 295) Kızının yerine koyduğu gelini, ilk erkek torunu kayıp gitmiştir. Kocasını kaybettiği akşamın her ânı beynine çivilenmiş gibiyken Hasret, şimdi hiçbir şeyi, hatta ölümleri bile algılayamaz. Zihni sürekli bu mekândan, bu yaşananlardan kaçıp gitmektedir.

“Zorunlu göç isteyerek yapılan göç ile kıyaslandığında, insanın sosyal uyum, hayat beklentileri, kişinin dünya üzerine olan temel varsayımları gibi yaşamsal kavramlarını çok daha derinden etkiler. Bir diğer deyişle, zorunlu göç hem sebepleri, hem de sonuçları açısından isteyerek yapılan göçten ve siyasi mülteci olmaktan çok farklıdır” (Aker vd., 2002: 99). Zira zorunlu olarak göç eden kişiler evlerini, topraklarını, eşyalarını kısacası sahip oldukları her şeyi geride bıraktıklarından yokluğu, yoksunluğu ve yoksulluğu daha derin ve şiddetli bir şekilde yaşarlar. Art arda yapmak zorunda kaldıkları göçler neticesinde önce Bosna’daki ev ve değirmenlerini daha sonra da Üsküp’te güç bela aldıkları ev ve dükkânlarını kaybeden Hasret ailesiyle birlikte yoksulluk ve sefaletin pençesinde kıvrınmaktadır. Ailenin içinde bulunduğu ekonomik zorluk, Sacide’nin küçük kızı Sabire’nin evliliğinde iyice açığa çıkar. Düğün için ailecek Manastıra gidilecektir. Kızının evinde kalacak olsalar da Hasret, damadına karşı yoksulluklarının belli olmasından çekinir. Bunun en göze görünür örneği ise erkeklerin iç çamaşırlarıdır. Geceleri soyduklarında ortaya çıkacak görünüm tatsızdır. Oğlunun ve hepsi delikanlılık yaşına ermiş olan üç torununun çamaşırları, yamalarla, atma, sırıma dikişlerle gövdelerinde zar zor durmaktadır. Bu nedenle düzgün giysileri olmadığı için ailenin temsilcisi sıfatıyla düğüne yalnızca dayı Alemdar gidebilmiştir. “Aile arasında hiç önemli olmasa da, işe yabancılar karıştı mı, biçimsel gösterilerin anlamı olduğu bir gerçektir. Ondan daha gerçek olan şey ise, yoksulluktur. İki büyük göç, yakılan işyeri, ellerinde kalan dayalı döşeli haliyle yok pahasına satılan küçük eski bir ev. Bu günlerde ele geçen para günden güne azalmakta. Yoksa Alemdar ağır ustalık işinin üstüne haftanın iki gecesini tekçilik yaparak uykusuz geçirecek yaşta mıydı?” (s.291)

Kutlu’ya göre yoksulluğun derinliği vardır. Dışarıdan bakan göz onun yalnızca enini boyunu görür. Asıl olan onun derinliğidir. Bir meci diye büyüklüğünde kalmış sabun parçasını bile hane halkına kullanılmayıp, gelebilir olduğu düşünülen konuğa saklamak yoksulluk demektir. Bu bağlamda denilebilir ki göç olgusu beraberinde; yoksulluk, temel kentsel hizmetlerden mahrum olma yani

yoksunluk, eğitim-sağlık vb. hizmetlerden yararlanamama, gecekonduların yoğun olduğu düşük sosyal statülü mahallelerde yaşamını sürdürme, kent mekânında marjinalleşme, şiddete açık olma gibi genel anlamda güvensiz bir yaşama karşılık gelen birçok toplumsal sorunun da ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bunun yanında yaşam alanlarını terk etmek zorunda kalarak göç etme süreci de yeni olumsuzluklar üretmekte ya da var olan olumsuzlukları daha da keskinleştirmektedir. Göç ve yoksulluğu ya da daha geniş anlam karşılığıyla yoksunluğu bu pencereden okumak mümkündür. Yaşanılan mekânda sosyo-ekonomik olarak yetersizken üzerine bir de başka bir mekânsal ölçekte yeni yaşam kurma çabaları genellikle yaşam koşullarının daha da zorlaşmasına neden olmaktadır. (Tümtaş ve Ergun, 2016:1354)

Kutlu'nun göç esnasında yaşanan trajedileri gözler önüne serdiği bir diğer yokluk/yoksulluk tablosu da ailenin Selanik'ten de göç ettiği esnada yaşanır. Selanik'ten çıkarken, iyice arıklamış olduğu pek belli bir at satın alırlar ancak at, daha Kılıkış'a varmadan tökezler ve bir daha da kalkamaz. Hemen ardından tüylerini diken diken eden bir olayı yaşanır. Alemdar hayvan acı çekmesin diye hayvanı başından vurmaya hazırlanırken pislik ve açlıktan perişan halde görünen biri çok yaşlı, diğeri aksayan ayağına bakmadan koşmaya çalışan orta yaşlı iki adam, 'Dur... Dur! Hemşerim dur!' diye bağırarak ulaştıklarında, nefes nefese Alemdara hayvanın yaşayıp yaşamadığını sorarlar. Bu kişiler insanlık onurlarına yakıştırmadıkları, sırf hayvanın leşini yemiş olmak istemedikleri için can çekişmekte olan hayvanın boğazını kendi bıçaklarıyla kesmek ister.

Bosna'dan başlayarak İzmir'e kadar uzanan göç esnasında yaşananları aile aracılığıyla aktaran Kutlu, zorunlu göç sonucunda ortaya çıkabilecek yıkımın boyutlarını en ince ayrıntısına kadar tüm yönleriyle ortaya koyar. Örneğin Selanik'ten Edirne'ye gidilirken geçtikleri yerler de, geçecekleri yollar da çamur deryasıdır. Sağlarında sollarında hayvan ölüleri, oku kırılmış kağnılar, haldır huldur yapıp çatılmış, ancak buraya kadar dayanabilmiş olan el arabaları vardır. Ölmek için yatmış, dünyayla ilgisini kesmiş yaralı ve unutulmuş askerler, pislik, açlık, yorgunluk ve belki de ekili tarlalardan geçilerek yenice oluşmuş olan kestirme göç yolları...

Halk, Bulgar, Sırp ve Yunan katliamlarından kaçmaya çalışırken erken bastırılan kışta yeryüzündeki her yer tuzaklar, hırsızlıklar, kana susamış hayvanlaşmış insanlar, ahlaksızlıklar ve zulümle doludur. Bütün bu zorlukların arasında "göç yolu kötü rastlantılar, uzun unutkanlıklar ve şaşkınlıklar yoluydu. Köylere uğramıyorlardı. Çoğu boşaltılmış yoksul Türk köyleriydi bunlar. Bir-iki yaşlı, hasta,

ölmeye durmuş yaralı askerle karşılaşılıyordu. Rum ve Bulgarların çoğunlukta oldukları köyler zaten göründükleri anda göçmenleri kovuyor, ateş ediyor, köpekleri üstlerine salıyorlardı. Yollarda küçük çocuklar kayboluyordu.” (s.350-352) Onları bulabilmek için, geçtiği yolları tersine aşmaya çalışan gözü yaşlı anneler, eşini, nişanlısını bulmaya çalışan gençler, organlarını yitirmiş, yardım dileyen yaralı askerler, hasta askerler, zihinsel dengelerini yitirmiş askerler; askerlik çağını çoktan geçirmiş, yakınlarından uzak, belki terk edilmiş dedeler, bütün o yorucu, ürkütücü yollar boyunca bir zamanlar ezbere bildikleri Kur’an’dan ayetler okuyan yaşlı erkekler, genç kızlarını, gelinlerini çirkin ve zavallı görünsünler diye saklayan aileler, erkek çocuklar, sırtlarında ya yük ya da kardeş taşıyan kız çocukları, yemsiz, uykusuz olarak üvendirelerle sürekli rahatsız edilen öküzler, mandalar, gıcır gıcır gıcırdayan kağnıların bitip tükenmez yakınmaları göçün trajik, gayri insani tablosunu tamamlayan birer detaydır.

Göç edenlerin yaşadıkları zorluklar, verdikleri kayıplar ve yaşadıkları yıkımlar bununla da sınırlı değildir. Büyük bir umutla yöneldikleri Edirne’nin de düşman tarafından kuşatıldığını gördüklerinde bu sefer İstanbul’a yönelirler. Yüz binlerce insanın iştirak ettiği bu yönelişte hayatla ölüm arasındaki çizginin ne kadar ince olduğu yaşanarak deneyimlenir.

Yola çıktıklarından beri ne yıkanmışlardır ne de çamaşır değiştirmişlerdir. Özellikle yolculuğun son kısımlarında yüz, el yıkayacak su bile bulunamaz. Hava o denli soğuktur ki her şey donmuştur. Kış akşamlarının karanlığıyla erkenden yayılmaya başlayan gariplik duygusu, artık herkese bıkkınlık vermiştir. Başlarında ve gövdelerinde bit kaynar. *“Erkekler akşamları çamaşırlarını çıkarıp tersini çevirerek silkeliyor, çırpıyor, başkalarının da yaptıkları gibi, bir ateş gördüklerinde koşup çamaşırlarını ateşin üstünde silkeliyorlardı. Kesin bir sonuç alacaklarından değil, kaşınmalarını biraz azaltmak için. Açlık ve yorgunluktan kendileri zayıfladıkça kanlarını emen bitler şişmanlıyor, kaygısızca çoğalıyorlardı. Bu pisliğin, bakımsızlığın, yorgunluğun ortasında bit demek, tifüs demekti aynı zamanda. Güçsüz bedenler bitlerin taşıdığı bu korkunç hastalığa tutulunca, kurtuluş umudu kalmıyordu.”* (s. 361-362)

Bir Göçmenin Gözünden Vatan ve Bayrak

“Osmanlı İmparatorluğu’nun yaklaşık 550 yıl sürmüş olan Balkan serüveni üç döneme ayrılır: Balkanlar’da ilerleyiş ve hâkimiyetin sağlanması dönemi (1354-1683); hâkimiyetin zayıflaması ve gerileyiş dönemi (1683-1821); hâkimiyetin yıkılışı ve Osmanlı

Devleti'nin Balkan topraklarından çekilmesi dönemi (1821-1913)" (Sancaktar, 2011: 29).

Bütün bu süreç boyunca Balkan coğrafyasında uygulanan ve Osmanlı'nın Balkanlarda kurduğu hâkimiyetin temel taşlarından biri olan 'millet sistemi', o bölgeye yerleştirilen halkın orayı vatan olarak benimsemesine aracılık etmiştir. İster Müslüman ister gayrimüslim olsun millet sistemine bağlı olan her fert padişaha bağlı 'tebaa' olarak kabul edilmiştir. Yüzyıllar boyunca Osmanlı'nın tuğunun gölgesinde yaşayan bu kişiler (özellikle Müslüman tebaa), Balkanlarda hâkimiyeti kaybetmesiyle birlikte geri çekilmek zorunda kalan Osmanlı'nın tuğunu takip ederek vatan olarak gördükleri topraklardan ayrılmışlardır. Osmanlı'nın Balkanlardaki son demlerine odaklanan Kutlu da bu coğrafyada yaşayan bireylerin vatana, Osmanlı'ya ve bayrağa olan bağlılık/tutkularını dile getirerek göçün psiko-sosyal boyutunu da es geçmemiştir. Romanda eserin başkışisi konumunda olan Hasret'in kişiliğinin oluşması ve şekillenmesinde babasının çok büyük payı olduğu için 'vatan' ve 'bayrak' gibi değerlere ilişkin bilinci de babasından almıştır.

Değirmende küçük yaşlardan itibaren babasına yardım eden Hasret, babasıyla her gün güneş doğmadan yola çıkmak zorundadır. Güneşin doğmasına yakın ağaran gökyüzüne karşı dünyanın tüm güzelliklerini duyumsamak için gözlerini kapattıklarında babası her seferinde "*işte bu... Vatan, farkında olduğumuz şeylerin toplamı. Bir toprak parçası değil yalnızca. Sahiplendiğimiz, üstündeki canlı cansız her şeyle, karnında sakladıklarıyla bizi var eden cennet!..*" (s.11) diye mırıldanır. Hasret o yıllarda babasının anlatmaya çalıştıklarını tam anlamıyla idrak edemez ancak yine de her defasında heyecanlanır. Hasret farkına bile varmadan babasından kendisine akan şefkati, içiyle dış dünya arasındaki barışıklığı; anılarında, teninde, göz ve kulaklarında biriktirecektir.

Timar sahiplerine, çiftlik ağalarına isyan eden aç Hırvat ve Hıristiyan Boşnak köylülerin verdiği sıkıntılarının arttığı o günlerde vatanın ne olduğunu anlamak için sık sık kafa yoran, hayaller kuran Hasret, babasının tam olarak ne kastettiğini evlendikten ve Sacide adlı küçük bir kız çocuğu olduktan sonra anlamaya başlar.

Kocasından, çarşıdaki esnaf arasındaki sürtüşmeleri her gün dinleyen Hasret, artık yalnız ve güçsüz olduklarını Osmanlı'nın bu coğrafyadaki otoritesinin hızla kaybolduğunun farkındadır. Yine de umudunun kırılmaması için bir keskin inatla direnmeye çabalar. Osmanlı bayrağının altındaki insanın, topraklarına sahip çıkacağı; yaşamına yalnızca onun altındayken onur katılacağı inancındadır. Bu yüzden, ister tuğ ister bayrak ne diye anılırsa anılsın o, Hasret için

ataların kutsal emanetidir. Bu nedenle Hasret yaşamı boyunca devam eden göç yolculuğunda son tuğa nerede ulaşacağını bilemediğinden bu dünyaya gözlerini yumduğunda üstünde tuğun dalgalanacağına dair olan inancının sürekli zayıfladığını algılar.

İşgaller ardı ardına sıralanıp tuğun dalgalandığı vatan toprağı giderek küçülürken daima yükseklerde taşınan ‘Osmanlı Tuğı’ zavallı Rumeli ve Anadolu insanının acılarına, imdat çığılıklarına yetişemez. “*Oysa o tuğ! Onları bu güzel, verimli topraklara diken eski büyük sultanlar olsa da, bugüne kadar ayakta tutan, şimdi çaresiz kalmış olan halktı. Tuğ, kaç milyon insanın hayatları sona erdiğinde altında yatmayı umdukları ve cennet saydıkları vatan toprağının cismi idi. Kemiklerinin bile ihtiyaç duyduğu şeydi o. Başını kaldırdığında üstünde gördüğü bayrak, varlıklarının kutsanmış olduğunun deliliydi.*” (s.213) Bu yüzden Hasret, göç esnasında her türlü yokluk, açlık ve sefalete rağmen göğsünde bir kaytanın ortasına düğümlenmiş tek Reşat altınını bozdurmamış, gölgesinde yatmak istediğı bayrak için saklamıştır. Hasret “*adağundan başka bir şey için bozdurmayacağı o parayla bayraklık atlas alacaktı. Tam al kırmızı. Sonra ayı ve yıldızı işleyeceği ipeğı... Çokça almalıydı ibrişimi, ay yıldızı kabartma olarak işlemeliydi.*” (s.338)

Hasret gibi kaçmaya mecburken, ayakları geri geri gidenler, kaç kuşaktan beri vatan bildikleri toprakların şu anda belki de elden çıkmış olduğunu düşündüklerinde yüreklerinin yarıldığı hissederler. Herkesin yüreğinde, yola düşükleri andan beri şehrinin, mahallesinin, sokağının, hatta evinin bile vatan ve yuva olmaktan çıkmış olmasının garipliğı vardır. Kaç kuşaktan atalarının yattıkları, sayılmayacak kadar mezarları olsa da, oralarda artık ‘yabancı/azınlık’ olarak kabul edilmek, iç burkutucudur. Bu yüzden Hasret’in kulaklarında sürekli “*Osmanlı tuğunun altını vatan bilin. Onun dalgalanmadığı yerde yaşamak size haramdır. Benim için tek uğraşınız, kemiklerimi yâd ellerde bırakmamak olsun.*” (s.246) diyen kocasının vasiyeti çınlar.

Yurttan Kopuş ile Öze Dönüş İkilemi: Mübadele

Türk-Yunan ‘nüfus mübadelesi’, 30 Ocak 1923 yılında Lozan Konferansı’nda Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan ‘Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol’ün imzalanmasıyla gerçekleştirilmiştir. Bu sözleşmeye göre Türkiye’de bulunan Ortodoks Rumlarla, Yunanistan’da bulunan Müslüman Yunan uyrukları, 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren zorunlu göçe tabi tutulacaklar ve göç edenler Türk ve Yunan makamlarının izni olmadıkça geldikleri ülkelere yerleşmek amacıyla geri dönemeyeceklerdir. Bu sözleşme uyarınca, yaklaşık olarak 350.000

Müslüman Türk ve 200.000 Hıristiyan Rum zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır. (Bozdağlı, 2014: 10)

“Devlet İstatistik Enstitüsü’nün verilerine göre, mübadele kararının sonucu olarak 1923 ile 1927 yılları arasında Yunanistan’dan Türkiye’ye 456.720 Müslüman gelmiş ve çoğunluğu Ekim 1923’te kurulan Mübadele İskân ve İmar Vekâleti tarafından önceden belirlenmiş olan köy ve şehirlere yerleştirilmiştir” (Goularas, 2012: 131). Hasret ile ailesi de bu uygulamadan faydalanmışlardır. Nitekim yıllarca süren göçün ardından kendileri için son durak olan İstanbul’da çaresiz bir şekilde bekledikleri esnada Alemdar’ı karakoldan çağırırlar. Oradan Dâhiliye Nezareti ve İskân dairesine yollanan Alemdar’ın eline bir kâğıt tutuşturulur:

“Bosna Vilayeti halkından Ali Sabir oğlu Hasret’ten doğma Alemdar Ağaya, Selanik Vilayet Merkezinde Yunan hükümet kuvvetlerince el konulan iki oda ile müstemilattan müteşekkil hane karşılığı olarak, Saruhan Sancağı, Salihli Kazasına mücavir bölgede, terk edilmiş iki gözlü bir Rum evi ile çevresinde on altı dönüm toprağı kullanım hakkı tanınmıştır.” (s.372)

Görevli memurun en geç on beş gün içinde Saruhan Sancağı İskân Dairesine kayıt yaptırmaması halinde bu hakkın iptal edileceğine dair uyarılarını dinlerken Alemdar’ın içinden havalara sıçramak gelir. Alemdar ortada bırakıldıkları için devlet ile ilgili tam da olumsuz şeyler düşünmeye başladığı esnada devletin sefaletlerini gidermeye dönük attığı bu adımdan ötürü tarifi imkânsız bir mutluluk yaşar.

Alemdar’ın bu müjdeyi vermesiyle birlikte uzun süreden beri aileyi kuşatan kasvet, belirsizlik ve çaresizlik bir anda yok olur. Ancak Hasret’in gönlünde hâlâ üşüyen bir iç dünya vardır. Şehr-i Saadet onu ruhunun derinliklerinden yakalayıp sarsan bir hummaya dönüşmüştür. Osmanlı’nın Rumeli, Trakya topraklarının hallaç pamuğu gibi atıldığı, top mermileriyle uçurulduğu günleri geride bıraksalar da sayılamayacak kadar çok şey yitirilmiştir. Çok şey yeniden yapılır, onarılırdı ama göçmenlerin gönülleri, hayata sarılan kanatları kırılmıştır. Devlete duydukları bağlılık da saygı da yüz binlerce genç pisi pisine heba olunca yerini küskünlüğe bırakmıştır. Zira “onların gözünde Osmanlı bir koca dağdı. Göçmenleri sarar, korurdu. İnsanın bu kadar kolayca heba eden dağ parçalanır, kale çöker. Osmanlı’nın istediği vergilerini mi vermediler? Vatanın savunmasına mı katılmadılar? Devletin mallarını mı çaldılar? Düşmanla birleşip ihanet mi ettiler? Bunlara tarifsiz üzüliyordu Hasret: Hastayım ben! Öyle yılmışım ki, sevinçleri bile kedere çeviren bir hastalığa tutulmuşum diye düşündü.” (s. 375- 376)

Yapılan vapur yolculuğunda her şey yolunda gider. İzmir'den Salihli'ye kolayca ulaşılır. Hasret, Ali Sabir'i kaybettiğinden beri kendini ilk defa, her şeyi düşünmek zorunda olmayan, aksine üstüne titrenen bir kadın olarak hisseder. Yorgun olup olmadığı sorulur, üşümesin, terlemesin diye özenilir. Nazlanmaya alışmadığı için de hoşnutluğunu belli etmek ister. Ama bir türlü edemez. Neden sevinemediğini düşünen Hasret çocukluğunun sevgi dolu insanların nice zamandan beri kendi anılarında bile kayıp olduğunu fark edince şaşırır. Yaşananlar zamanın bir yerinde sabun köpüğünden bir balon gibi yitip gitmiştir. Devlet çözülmüş, insanlar boşlukta kalmıştır. Ardından yaban meyveleri gibi dayanıksızlaşmış, patır patır dökülmüşlerdir.

Salgınlar ve kırgınlıklarla dolu İstanbul'da gönlü kararın Hasret, İzmir'e ayak basar basmaz toprağın yüreğindeki sıcaklığı duyumsadığını hisseder. Bu yüzden eğilip onu öper. Kendilerine verilen arazi, kaza merkezine çok yakınında bir köy olan Caferli'dedir. Kapısı ve penceresi olamayan eve ulaştıklarında evin birçok eksiğinin olduğunu görürler:

“Eşyasız, çok az para, pek de bilmedikleri tarım işleri, onarılması zorunlu bir ev. Kapı yok. Cam zaten çevrede kullanılmıyor ama kış için kepenk lazım. Ocak onarılacak. Ocak için odun, çıra, çakmak taşı, tüf... Çamaşır için sacayağı, oturak, kazan, çamaşır teknesi... Aydınlatma için çıra, lamba, kandil veya idare lambası... Yatak, yorgan, yere yaygı, perde, Güldesteye sandık... Kap-kacak, kaşık-sahan, bıçak. Su taşımak için kova, güğüm. Bahçe için tohum, fide, kazma, kürek, çapa, yaba... Kümes, horoz, tavuklar. Tarlayı sürmek için kiralananacak bile olsa öküzler, saban, tohumluk...” (s.387)

Bütün bu sorun ve eksikliklere rağmen düşman tehdidinin olmadığı bir toprak parçasına sahip oldukları ve başlarını sokacakları bir dam bulabildikleri için kendilerini şanslı hissederler. Nitekim köy halkı kısa bir sürede Tanrı misafiri olarak gördükleri aileyi bağrına basarak her türlü yardımı yapmaya hazır olduklarını gösterir. Caferli'ye yeni gelen ailenin evleri onarılan kadar köy odasında kalmalarına, yatak yorgan yaygı gibi kullandıkları malzemenin oradan ayrılırken onlara verilmesine, köye konuk olarak gelen başkalarının ikameti için muhtarın evinde bir oda ayrılmasına, durumu müsait olup da, yardımda bulunmak isteyenlerin rastgele değil, ihtiyaçlara göre bunları gerçekleştirmelerine, aile köy odasında kaldığı sürece yiyeceklerini, gönüllü halkın sırayla sağlamasına karar verilir.

Yıllardır vatan bildikleri topraklarda Bulgar, Sırp, Hersekli, Karadağlı, Hıristiyan Arnavutların türlü zulüm ve zorbalık, eziyet ve tecavüzleri ile karşı karşıya kalan; göç yolunda ölüm, açlık, yokluk,

sefalet ve hastalıklar ile uğraşan aile misafirperver, yardımsever, iyi yürekli, dost insanlarla karşılaştıklarına bir türlü inanamazlar. Mutluluk gözyaşlarıyla birbirine kenetlenen aile, yeniden var olmak ve öz vatanlarına kök salmak için var güçleriyle çalışmaya başlar. Hasret kendisi için artık bir şeylerin geri döndürülemez biçimde değiştiğini, iş işten geçtiğini bilir. Torunun çocuğunu kucığına alırken de onların tarihinin artık burada olduğunu bilir. Yaşadıklarını düşünürken belki de böyle olması gerektiği sonucuna ulaşır. Diyar-ı Urumeli bir devletin yiğit savaşçılarıyla başlayan, yüzlerce yıl süren bir serüven olmuştur. En büyük şanssızlıklar ise, kendisinininkiyle başlayan üç kuşağı yakalamıştır. Bebek artık öz vatanındadır. Huzur içinde yaşamak, onunla birlikte sonradan gelenler için mümkün olacaktır. Hasret, kendisi için değil ama gelecek kuşaklar için bu kadar büyük bir sevinci hayatı boyunca yaşamadığını fark eder.

Sonuç

Bir Göçmen Kuştı O ve Emir Bey'in Kızları adlı romanlarında göç konusunu ela alan Kutlu, bu yaklaşımı *Yedinci Bayrak*'ta da sürdürerek bir yandan Osmanlı'nın Balkanlar'dan/Rumeli'den çekilişini, bu esnada girilen savaş ve mücadeleleri diğer yandan da bu çekiliş sebebiyle Balkan topraklarında yerini yurdunu terk edip Devlet-i Aliyye'nin sürekli küçülen sınırları içine göç etmek durumunda kalan insanları anlatır.

Osmanlı'nın çekilişi ile ilgili olayları tarihsel bilgilere dayanarak aktaran yazar, göç yoluna düşmeyi çok acı veren bir hastalığa tutulmakla bir sayar. Ona göre göçmen olmak, yaşanılan yerden kopmamakla, yaşanılacak yeri tanıyamamaktan oluşan zihin bulanıklığından farkısızdır. Bu nedenle Kutlu, Balkan coğrafyasında yaşayan halkın hayatlarını yerle bir eden savaşların yol açtığı göçler ve göçmenlik durumuna yer vermiştir. Göçün yaşamsal zorluğunu ve ayrılığın acısını öldürülme korkusuyla birlikte bir hükümlü lalesi gibi boyunlarında taşıyan Balkan halklarının gittikçe daha uzaklardan kopup, daha aç, daha yoksul, daha umutsuz biçimde Osmanlı sınırlarına saçılışlarını ele alan Kutlu, bu durumu Hasret adındaki roman başkışisi aracılığıyla verir. Roman her ne kadar Hasret'in doğup büyüdüğü Saraybosna topraklarından başlayarak Üsküp'e, oradan Selanik'e ve daha sonra sırayla Edirne, İstanbul ve Salihli'ye göç edişini konu edinmiş olsa da Kutlu, bütün Balkan halklarının çektiği acılara Hasret aracılığıyla ayna tutmuştur. Bunu yaparken de Kutlu, zorunlu göç, göçmenlik ve mübadele gibi sosyolojik olgulara siyasi, sosyal, tarihi ve kültürel bir bakış açısı ile yer vermekten geri durmamıştır.

Kaynakça

- Aker, T. – vd., (2002). Zorunlu İç Göç: Ruhsal ve Toplumsal Sonuçları. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 3, 97-103.
- Bilecen, T. (2012). *Balkan Savaşı Sonrasında Ortaya Çıkan Göç Hareketleri ve Muhacirlere Yapılan Sosyo-Ekonomik Yardımlar*. Balkan Savaşlarının 100. Yılında Büyük Göç ve Muhaceret Edebiyatı. *TYB Akademi*, Yıl 2, S.6, 59-73.
- Birleşmiş Milletler (BM) (2005). *Ülke İçinde Yerinden Olma Konusunda Yol gösterici İlkeler*. Brookings Enstitüsü Yerinden Olma Projesi, Washington, D.C.
- Bozdağlı, Y. (2014). Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.180, 9-32.
- Goularas, G. B. (2012). 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması. *Alternatif Politika*, 4 (2), 129-146.
- Halaçoğlu, A.(2002). Balkan Savaşları (1912-1913). *Türkler*, C. 13, 296-307.
- Özcan, D. E. (2016). Çağdaş Göç Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme. *İş ve Hayat*, 2 (4), 183-215.
- Sancaktar, C. (2011). Balkanlar'da Osmanlı Hâkimiyeti ve Siyasal Mirası. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2 (2), 27-47.
- Tümtaş, M. S. ve Ergun, C. (2016). Göçün Toplumsal ve Mekânsal Yapı Üzerindeki Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21 (4), 1347-1359.
- Yavuz, F. (2013). New York Times Gazetesi'nin Gözüyle Balkan Savaşları. *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 6, Sayı 16, 147-186.
- Yıldırım, S. (2012). Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 8, Sayı 16, 75-92.